

Όγδοο Γυμνάσιο Αθηνών

Ένα ιστορικό σχολικό συγκρότημα των Πατησίων

Μαριάνθη Μπέλλα, Εκπαιδευτικός Δ.Ε.

Το κληροδότημα του Μιχαήλ Νομικού

Ο Μιχαήλ Νομικός από την Αμοργό, σταδιοδρόμησε στην Αίγυπτο ως δημοσιογράφος, ιδιοκτήτης τυπογραφείου και εκδότης της εφημερίδας «Κάϊρον». Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα το 1882 αγόρασε ακίνητο επί της οδού Μενάνδρου και Βηλαρά και κτήμα επτά στρεμμάτων στην περιοχή Πατησίων όπου έκτισε την κατοικία του. Πριν πεθάνει, τον Μάιο του 1900, κληροδότησε στον Δήμο Αθηναίων ολόκληρο το κτήμα του στα Πατήσια με τον όρο *«να ιδρύση εν τω κτήματι τούτω οιαδήποτε σχολεία αρρένων και θηλέων, κατά το νεώτατον σύστημα, εις τα οποία να τεθεί το όνομα Μιχαήλ Κ. Νομικός»*. Οι δαπάνες συντήρησης των «Εκπαιδευτήριων Μ. Κ. Νομικός» θα καλύπτονταν από εισοδήματα που προέρχονταν από το ακίνητο της οδού Μενάνδρου και Βηλαρά (οκτώ διαμερίσματα και δύο καταστήματα) (Κοντογιάννη, 2003: 16).

Το πρώτο υπαίθριο σχολείο στην Ελλάδα

Την άνοιξη του 1916 λειτούργησε δοκιμαστικά, στο κτήμα του Νομικού, μετά από πρόταση του υγιεινολόγου και προϊσταμένου της σχολικής υγιεινής στο υπουργείο Παιδείας Εμμανουήλ Λαμπαδάριου, ένα υπαίθριο σχολείο για προφυματικά παιδιά. Το σχολείο αυτό συνδύαζε την ιατρική περίθαλψη με μια ιδιαίτερη παιδαγωγική, ακολουθώντας το πρότυπο των υπαίθριων σχολείων που λειτουργούσαν σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Η περιοχή πληρούσε τις προϋποθέσεις καθώς είχε υγιεινό κλίμα, καθαρό νερό, πυκνή βλάστηση, οπωροφόρα δέντρα και βρισκόταν σε μικρή απόσταση από την πόλη των Αθηνών. Οι μαθητές ήταν εύκολο να φθάνουν σε αυτό με τον τροχόδρομο χωρίς να διανύουν μεγάλη απόσταση διασχίζοντας τους σκονισμένους και πολυθόρυβους δρόμους της πόλης, πράγμα το οποίο θα επιβάρυνε την υγεία τους. Έτσι, πενήντα μαθητές και μαθήτριες από διάφορα δημοτικά σχολεία της Αθήνας φοιτούσαν από τις επτά το πρωί ως τις επτά το απόγευμα στο υπαίθριο σχολείο που λειτουργούσε στο περιβόλι του Νομικού. Για τις ανάγκες της διδασκαλίας είχαν τοποθετηθεί ξύλινοι πάγκοι και μεγάλες ομπρέλες, ενώ για τη μεσημεριανή ξεκούραση των μαθητών, αιώρες και ανάκλιτρα. Οι μαθητές χωρίζονταν σε ομάδες και διδάσκονταν σύμφωνα με τις αρχές της εποπτικής διδασκαλίας μέσα στη φύση. Οι ώρες διδασκαλίας δεν ξεπερνούσαν τις τρεις την ημέρα (η κάθε διδακτική ώρα δεν υπερέβαινε τα τριάντα λεπτά) και διαρκούσαν, με διαλείμματα, έως τις δώδεκα το μεσημέρι. Το πρόγραμμα έδινε έμφαση σε μαθήματα που εμπλέκουν τους μαθητές σε ευχάριστες δραστηριότητες, όπως η γυμναστική, η μουσική και το ελεύθερο παιχνίδι. Το εκπαιδευτικό προσωπικό αποτελούνταν από δύο δασκάλους και έναν γιατρό. Καθώς η τροφή αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες θεραπείας, το υπαίθριο σχολείο προσέφερε στους μαθητές πέντε γεύματα την ημέρα που περιλάμβαναν γάλα, κρέας, φρούτα, όσπρια, ζυμαρικά, ψωμί και τυρί. Το σχολείο λειτούργησε μόνο δύο μήνες (έως τον Ιούλιο του 1916) παρά τα καλά αποτελέσματα τα οποία απέφερε στην υγεία των μαθητών (αύξηση του σωματικού βάρους και βελτίωση της φυσικής τους κατάστασης). Η μη συνέχιση της λειτουργίας του οφείλεται στο ταραγμένο πολιτικό

και πολεμικό κλίμα, τον Εθνικό Διχασμό και το ναυτικό αποκλεισμό της Αθήνας από τις δυνάμεις της Αντάντ (Θεοδώρου, Καρακατσάνη, 2010: 249-253).

Το σχέδιο της ίδρυσης υπαίθριου σχολείου στο κτήμα Νομικού υποστηρίχτηκε από τον Γ.Γ. του υπουργείου Παιδείας Δ. Γληνό και τον Ανώτερο Επόπτη της Δημοτικής Εκπαιδευσεως Αλ. Δελμούζο κατά την τριετία της βενιζελικής διακυβέρνησης 1917-1920. Όμως, η ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του Νοεμβρίου 1920 ανέκοψε τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της προηγούμενης περιόδου. Ακολούθησαν η Μικρασιατική Καταστροφή και η άφιξη των προσφύγων (1922) που δεν επέτρεψαν την προώθηση της ίδρυσης και λειτουργίας ενός υπαίθριου σχολείου στην Αθήνα.

Η ανέγερση των Διδακτηρίων Νομικού

Τον Σεπτέμβριο του 1914 το Β΄ Βαρβάκειο Γυμνάσιο, που στεγαζόταν σε κτίριο της οδού Μιχαήλ Βόδα, μετονομάστηκε σε Η΄ Γυμνάσιο Αθηνών. Από το 1916 ως το 1931 το σχολείο στεγάστηκε στην Κυψέλη, σε μισθωμένο κτίριο που βρισκόταν στη συμβολή των οδών Σύρου και Επτανήσου (Αρβανίτου, Παναγουλέα, & Ρούτσου, 2003: 40).

Το κτίριο που στέγαζε αργότερα το Η΄ Γυμνάσιο (οδός Νικοπόλεως 31-33) κτίστηκε μέσα στο κτήμα του Μιχαήλ Νομικού σε σχέδια του αρχιτέκτονα Γεωργίου Πάντζαρη, ενός από τους πρώτους αποφοίτους της Αρχιτεκτονικής Σχολής του ΕΜΠ. Το σχολικό συγκρότημα θεμελιώθηκε το 1926 και ολοκληρώθηκε το 1931. Η κυβέρνηση Βενιζέλου (1928-1932, υπουργοί Παιδείας Κ. Γόντικας και Γ. Παπανδρέου) είχε εκπονήσει πρόγραμμα οικοδόμησης διδακτηρίων και καταφέρει να συνάψει σύμβαση με Σουηδική Εταιρία *«περί χορηγήσεως δανείου προς ανέγερσιν σχολικών κτιρίων του κράτους»* (Μπουζάκης, 1997: 211-215).

Η συστηματική υλοποίησή του άρχισε το 1930 με την σύσταση «Γραφείου Μελετών Νέων Σχολικών Κτηρίων» στην αντίστοιχη υπηρεσία του υπουργείου Παιδείας και την εφαρμογή «Γενικού κανονισμού ανεγέρσεως διδακτηρίων» (Δημαράς, Παπαγεωργίου, 2008: 110). Έτσι, χτίστηκαν 330 πολυτάξια σχολεία στα αστικά κέντρα με βάση τις αρχές της μοντέρνας αρχιτεκτονικής και σύμφωνα με τις νέες τάσεις της παιδαγωγικής, τα οποία έμειναν στην ιστορία ως «σχολεία Παπανδρέου» ή «σχολεία του '30». Σύμφωνα με τις προδιαγραφές του υπουργείου Παιδείας τα νέα διδακτήρια έπρεπε *«να είναι απλά κατά την μορφή και την σύνθεσιν [...] πληρούντα όμως πάντοτε τας ανάγκας της εκπαιδευσεως ως αυτά κανονίζονται εν των παρόντι και εν τω ειδικό εκάστοτε προγράμματι, ήτοι δέον να αποφεύγονται τα πολυτελή και ανωφελή στοιχεία, να επιδιώκεται λιτότης εν ταις διακοσμήσεσιν, ιδίως δε να αποφεύγονται χώροι περιτεύοντες και πολύπλοκοι και σύνθετα σχήματα μη οργανικά»* (Αρβανίτου, κ.ά., 2003: 16). Το σχέδιο ανέγερσης των Διδακτηρίων Νομικού προέβλεπε τη δημιουργία δύο Δημοτικών σχολείων και δύο Γυμνασίων (αρρένων και θηλέων) με ειδικούς χώρους που θα εξυπηρετούσαν τις νέες παιδαγωγικές αντιλήψεις, δηλαδή εργαστήρια φυσικής, χημείας, ξυλουργικής και χειροτεχνίας, θέατρο με σκηνή, αυλαία και παρασκήνια, υπόστεγο γυμναστήριο, σχολικά λουτρά, μεγάλο προαύλιο χώρο, μαγειρείο και αποθήκες τροφίμων. Το έργο κόστισε 13.333.000 δραχμές και είχε όγκο 27.522 κυβικά μέτρα. Η κατοικία του Μ. Νομικού διατηρήθηκε στον προαύλιο χώρο και αρχικά χρησιμοποιήθηκε για τη στέγαση του 16^{ου} Ελληνικού σχολείου. Παράλληλα στο συγκρότημα στεγαζόταν και Δημοτικό σχολείο (Αρβανίτου, κ.ά., 2003: 16-18).

Τα πρώτα χρόνια λειτουργίας

Στο νέο σχολικό κτίριο μεταφέρθηκε το Η΄ Γυμνάσιο Αθηνών από την οδό Επτανήσου της Κυψέλης, λίγο πριν από τα επίσημα εγκαίνια (25 Σεπτεμβρίου 1930) και ενώ δεν είχαν ακόμα ολοκληρωθεί οι οικοδομικές εργασίες. Οι πρώτοι μαθητές που φοίτησαν σε αυτό το περιγράφουν ως το «μεγαλύτερο, ωραιότερο και τελειότερο σχολείο της Αθήνας» (Μοσχωνάς, 2008). Στο προαύλιο του σχολείου το 1934, ο αρχιτέκτονας Νικόλαος Μητσάκης σχεδίασε ένα παρεκκλήσι αφιερωμένο στους αρχαγγέλους Γαβριήλ και Μιχαήλ, σύμφωνα με την επιθυμία του ευεργέτη Μιχαήλ Νομικού, το οποίο αγιογραφήθηκε από τον ζωγράφο Σπύρο Παπαλουκά, φίλο του Μητσάκη. Κατά το πρώτο σχολικό έτος (1930-31) στο σχολείο φοίτησαν αγόρια και κορίτσια (συνολικά φοιτούσαν 703 μαθητές εκ των οποίων 381 ήταν κορίτσια). Τα επόμενα σχολικά έτη (1932-34) δημιουργήθηκαν χωριστά τμήματα αγοριών και κοριτσιών, ενώ από το 1934-35, στο Η΄ Γυμνάσιο φοιτούσαν μόνο αγόρια (Κοντογιάννη, 2003: 50-62).

Το 1939-40 ιδρύθηκε το Η΄ Γυμνάσιο Θηλέων, σύμφωνα με το νόμο 1849/1939, που δεν επέτρεπε τη μικτή φοίτηση αγοριών και κοριτσιών. Αρχικά, μη διαθέτοντας μόνιμη στέγη, στεγάστηκε σε διάφορα κτίρια και από το σχολικό έτος 1944-45 μεταφέρθηκε στο κτίριο του Η΄ Γυμνασίου αρρένων. Τα σχολεία βέβαια λειτουργούσαν σε δύο βάρδιες για να αποφεύγεται ο συγχρωτισμός μαθητών και μαθητριών

Το σχολείο στον Πόλεμο και την Κατοχή (1940-1944)

Στις 28 Οκτωβρίου του 1940 το Η΄ Γυμνάσιο σχολείο διέκοψε τη λειτουργία του λόγω της κήρυξης του πολέμου. Ένα μήνα αργότερα, το Νοέμβριο 1940, στο κτίριο εγκαταστάθηκε βρετανικό εκστρατευτικό σώμα εφοδιασμού και το σχολείο μεταβλήθηκε σε αποθήκη υλικών του αγγλικού στρατού. Αποθηκεύτηκαν τόνοι ρουχισμού, υποδήσεως και στρατιωτικών οργάνων. Τον Απρίλιο του 1941, μετά τη γερμανική εισβολή και επέλαση, οι Άγγλοι στρατιώτες εγκατέλειψαν το κτίριο, το οποίο λεηλατήθηκε από αγνώστους. Στη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής, το κτίριο κατελήφθη από Γερμανούς στρατιώτες που εγκατέστησαν τα υπαίθρια μαγειρεία τους στο υπόστεγο προς την πλευρά της οδού Αγίας Παρασκευής. Όταν οι κατακτητές αποφάσι-

σαν να λειτουργήσουν πάλι τα σχολεία, τα μαθήματα διεξήχθησαν σε ένα τμήμα του σχολικού συγκροτήματος, από 10 Ιουνίου έως 15 Ιουλίου 1941 και από 1^η Σεπτεμβρίου μέχρι 15 Νοεμβρίου 1941, οπότε, μετά τη διεξαγωγή των εξετάσεων, έληξε το σχολικό έτος 1940-1941. Αργότερα, οι κατακτητές χρησιμοποίησαν ολόκληρο το κτίριο μη παραχωρώντας αίθουσες για τα μαθήματα. Την περίοδο αυτή, οι μαθητές συνέχισαν την εκπαίδευσή τους παρακολουθώντας μαθήματα στο κτίριο των Ουνιτών της οδού Αχαρνών και κατά τη σχολική χρονιά 1942-43 στο δημοτικό σχολείο «Βιταλάκη» κοντά στις Τρεις Γέφυρες. Το σχολικό έτος 1943-44 τα μαθήματα έγιναν στα κτίρια της Λεοντείου Σχολής, στο Τέρμα Πατησίων (Κοντογιάννη, 2003: 86-95).

Μετά την απελευθέρωση και κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών το σχολικό συγκρότημα και ο μικρός ναός υπέστησαν σημαντικές υλικές ζημιές από τα πυρά των αντιπάλων. Την ίδια εποχή, το οίκημα της οδού Μενάνδρου-Βηλαρά το οποίο, σύμφωνα με τη διαθήκη του Μ. Νομικού χρηματοδοτούσε το σχολικό συγκρότημα, έπαθε πολλές καταστροφές. Από το 1945 έγιναν συστηματικές προσπάθειες για την αποκατάσταση του σχολικού συγκροτήματος και το Η΄ Γυμνάσιο σιγά-σιγά επαναλειτούργησε.

Οι δεκαετίες του 1950 και 1960

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 το Η΄ Γυμνάσιο συνέχισε κανονικά τη λειτουργία του, ακολουθώντας την ακμή της γειτονιάς των Πατησίων που αυτή την εποχή κατοικούνταν από μικροαστικά και μεσοαστικά στρώματα. Στις επόμενες δεκαετίες ο αριθμός των μαθητών του αυξανόταν συνεχώς με αποτέλεσμα το 1960 να υπερβαίνει τους 1000 (το αριθμητικά μικρότερο τμήμα είχε 50 μαθητές και το μεγαλύτερο 120). Για ένα διάστημα χρησιμοποιήθηκε για τη διεξαγωγή των μαθημάτων και η αίθουσα του θεάτρου, η οποία χωρίστηκε με γυψοσανίδες σε δύο χώρους που μετατράπηκαν σε αίθουσες διδασκαλίας. Παράλληλα, η περιοχή των Πατησίων άρχισε να αλλάζει όψη με την κατάργηση του τραμ, την αντιπαροχή και την πυκνή δόμηση.

Στο Η΄ Γυμνάσιο Αθηνών δίδαξαν σημαντικοί εκπαιδευτικοί όπως: οι καθηγητές της Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Γεώργιος Μέγας και Δημήτριος Λουκάτος, ο ιστορικός του νεοελληνικού θεάτρου και ιδρυτής του θεατρικού μουσείου Γιάννης Σιδέρης, ο καθηγητής Θρησκευολογίας Νίκος Καλογερόπουλος, ο φιλόλογος και πανεπιστημιακός Ιωάννης Ξυροτύρης, η συγγραφέας και καθηγήτρια ωδικής Λιλίκα Νάκου. Επίσης, φοίτησαν πολλές προσωπικότητες με σημαντική προσφορά στην πολιτική, κοινωνική και πνευματική ζωή του τόπου όπως: ο πρωθυπουργός-Πρόεδρος της Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο διευθυντής του Εθνικού Θεάτρου Δημήτρης Ροντήρης, ο ακαδημαϊκός Παναγιώτης Ζερβός, ο ποιητής Ανδρέας Εμπειρικός, ο φιλόσοφος-οικονομολόγος Κορνήλιος Καστοριάδης, ο λογοτέχνης-ακαδημαϊκός Άγγελος Τερζάκης, ο σκηνοθέτης-παραγωγός Φιλοποίμην Φίνος, ο συγγραφέας-ακαδημαϊκός Τάσος Αθανασιάδης, ο συγγραφέας-σκηνοθέτης Αλέκος Σακελλάριος, ο ζωγράφος-θεατρικός συγγραφέας Χρύσανθος Μποστταντζόγλου, ο ηθοποιός Τάκης Μηλιάδης, ο αξιωματικός-τ. υπουργός Ιωάννης Χαραλαμπίδης, ο καθηγητής Ιατρικής του Παν/μίου Αθηνών Κώστας Ε. Σέκερης, ο σκηνοθέτης Γρηγόρης Γρηγορίου, ο τραγουδιστής Δημήτρης Μητροπάνος, ο συνθέτης-τ. υπουργός Θάνος Μικρούτσικος, ο ηθοποιός Αντώνης Καφετζόπουλος, ο βουλευτής-τ. υπουργός Χρήστος Παπουτσίης, η μεσόφωνος-καθηγήτρια του Ωδείου Αθηνών Κική Μορφονιού, η τραγουδίστρια-τ. βουλευτής Μαρία Φαραντούρη, ο δημοσιογράφος Νίκος Ευαγγελάτος, ο ηθοποιός Γιάννης Ζουγανέλης, η δημοσιογράφος Κατερίνα Δασκαλάκη και πολλοί άλλοι (Κοντογιάννη, 2003· Αρβανίτου, κ.ά., 2003).

Από το 1949 στο συγκρότημα Νομικού στεγάστηκε εσπερινό Γυμνάσιο ως παράρτημα του Η΄ Γυμνασίου αρρένων, το οποίο από το 1961 μετατράπηκε σε αυτοδιοικούμενο σχολείο, το Α΄ εσπερινό Γυμνάσιο Αθηνών που λειτουργεί μέχρι σήμερα. Το 1976 δημιουργήθηκε και το Α΄ εσπερινό Λύκειο Αθηνών. Στο κτίριο στεγάστηκε επίσης, για μικρό διάστημα, το Β΄ Οικονομικό Γυμνάσιο Αθηνών, το οποίο αργότερα μεταφέρθηκε στο νεοκλασικό κτίριο της οδού Λευκωσίας 50 (Αρβανίτου, κ.ά., 2003: 423-424, 455-456).

Το 1969 ο σύλλογος γονέων και κηδεμόνων του Η΄ Γυμνασίου, τιμώντας την μνήμη του Μιχαήλ Νομικού, φρόντισε να στηθεί η προτομή του στην είσοδο του σχολείου, δημιουργός της οποίας ήταν ο γλύπτης Λεάνδρος Β. Τσιμέντης. Ταυτόχρονα, ο Δήμος Αθηναίων, έδωσε το όνομά του σε έναν από τους δρόμους που περιβάλλουν το σχολικό συγκρότημα. Κάθε χρόνο, στις 8 Νοεμβρίου (γιορτή των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ), τα σχολεία του συγκροτήματος γιορτάζουν και στο παρεκκλήσι του προαύλιου χώρου τελείται επιμνημόσυνη δέηση στη μνήμη του ευεργέτη τους.

Από το χθες στο σήμερα

Το σχολικό έτος 1979-1980 θεσμοθετείται η συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών. Οι προσδιορισμοί αρρένων και θηλέων απαλείφονται από τις ονομασίες των σχολείων. Έτσι, το Η΄ Λύκειο θηλέων μετονομάζεται σε 32^ο Λύκειο Αθηνών και το Η΄ Λύκειο αρρένων σε 8^ο Λύκειο Αθηνών (Αρβανίτου, κ.ά., 2003: 383).

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, και μάλιστα μετά τον σεισμό του 1981, αρκετοί κάτοικοι αρχίζουν να εγκαταλείπουν την περιοχή των Πατησίων - η οποία ασφυκτιά από την υπερβολική δόμηση, την έλλειψη ελεύθερων χώρων και πράσινου, την ατμοσφαιρική ρύπανση - και να μετακινούνται στα βόρεια, νότια και ανατολικά προάστια. Ο αριθμός των μαθητών των σχολείων του συγκροτήματος σταδιακά μειώνεται. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, στα Πατήσια εγκαθίστανται οικονομικοί μετανάστες από τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, τα παιδιά των οποίων κατακλύζουν τα σχολεία της περιοχής, Δημοτικά, Γυμνάσια και Λύκεια. Στα σχολεία του συγκροτήματος Νομικού^[1] ο αριθμός των αλλοδαπών μαθητών αυξάνει σημαντικά, με αποτέλεσμα στις αρχές της δεκαετίας του 2000 να ξεπερνά το 60%. Οι εκπαιδευτικοί των σχολείων αντιμετωπίζουν μια σειρά *προβλημάτων* και δυσκολιών που έχουν σχέση με το χειρισμό των *αλλοδαπών μαθητών* (*προβλήματα γλωσσικά, μαθησιακά, προσαρμογής κ.ά.*) αλλά και με τους γονείς των αλλοδαπών μαθητών, οι οποίοι συχνά δεν γνωρίζουν την ελληνική γλώσσα, εργάζονται και λείπουν από το σπίτι πολλές ώρες την ημέρα, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολη η επικοινωνία μαζί τους.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ο αριθμός των μαθητών των ημερήσιων Γυμνασίων και Λυκείων του συγκροτήματος Νομικού μειώνεται σταδιακά με αποτέλεσμα να γίνουν συγχωνεύσεις που δημιουργούν προβλήματα στην εκπαιδευτική διαδικασία (πολυπληθή τμήματα, δυσκολίες προσαρμογής, μείωση θέσεων εργασίας των εκπαιδευτικών).

- Το 2007 το 8^ο Λύκειο συγχωνεύτηκε με το 32^ο Λύκειο και αποτέλεσε το 8^ο Λύκειο Αθηνών.

- Το 2009 το 8^ο Γυμνάσιο συγχωνεύτηκε με το 32^ο Γυμνάσιο και αποτέλεσε το 8^ο Γυμνάσιο Αθηνών.

- Το 2011 το 8^ο Γυμνάσιο συγχωνεύτηκε με το 47^ο Γυμνάσιο και αποτέλεσε το 8^ο Γυμνάσιο Αθηνών. Για τις ανάγκες της συγχώνευσης, το 22^ο Δημοτικό σχολείο μεταφέρθηκε από το συγκρότημα Νομικού στο κτίριο του 47^{ου} Γυμνασίου, στην οδό Λευκωσίας 50.

Σήμερα στο συγκρότημα Νομικού στεγάζονται το 8^ο Γυμνάσιο και Λύκειο, το 1^ο Εσπερινό Γυμνάσιο και Λύκειο και το 4^ο Ειδικό Δημοτικό Σχολείο Αθηνών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρβανίτου, Ε., Παναγουλέα, Ν., & Ρούτσου, Μ., *Η Γυμνάσιο-Λύκειο. Εκπαιδευτήρια Μ.Κ. Νομικός 1911-2000. Ιστορικό οδοιπορικό*, εκδ. "GRAFICA" Ν. Γρυπάρης, Αθήνα 2003.

Αφιέρωμα: «Οδός Πατησίων», ένθετο *Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή*, 28/3/1999.

Δημαράς, Α., & Βασιλού-Παπαγεωργίου Β. *Από το κοντύλι στον υπολογιστή. 1830-2000. Εκατόν εβδομήντα χρόνια ελληνική εκπαίδευση με λόγια και εικόνες*, εκδ. Μεταίχμιο με τη συνεργασία του ΕΛΙΑ, Αθήνα 2008.

Θεοδώρου, Β., & Καρακατσάνη Δ., *«Υγιεινής Παραγγέλματα». Ιατρική επίβλεψη & κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα*, εκδ. Διώνικος, Αθήνα 2010.

Κοντογιάννη, Ρ., *Η Γυμνάσιο Αθηνών*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2003.

Μοσχωνάς, Α.Ι., *Η συνοικία «Αγίας Ζώνης» της Αθήνας κάποτε. Παραδεισένιες ομορφιές που χάθηκαν*, Αθήνα 2008.

Μπουζάκης, Σ., *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1888-1968. Ο πολιτικός της Παιδείας*, τομ. Α' (1888-1932), εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997.

Σαμαρά-Γκαϊτίλιχ, Ν., *Ιχνογραφία Πατησίων (Τα Πατήσια κάποτε...)*, Αθήνα 1993.

Σειζάνη, Ρ., *Στην ιδιαίτερη πατρίδα μου τα Πατήσια*, εκδόσεις Μαΐστρος, Αθήνα 2007.

Σφακιανάκη-Μανωλίδου, Μ., *Τις Κυριακές φορούσαμε τα καλά μας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2002.

Τέλλογλου, Τ., «Η Γυμνάσιο Αθηνών», *Athens voice*, τχ. 95, 29/9-5/10/2005, σσ. 16-18.

Τυχόπουλος, Α., *Γρηγόριος Τυχόπουλος «Ο δάσκαλος»*, Αθήνα 2001.

Φύσσης, Δ., «Βόλτα στο χωριό Πατήσια», *Athens voice*, τχ. 109, 26/1-1/2/2006, σσ. 12-14.